

«КОЛЕКЦІЯ КЕНІГСА» В КОНТЕКСТІ ПЕРЕГОВОРІВ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА КОРОЛІВСТВОМ НІДЕРЛАНДИ ЩОДО ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ, ВТРАЧЕНИХ ВНАСЛІДОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється історія походження всесвітньо відомої збірки старовинних рисунків, відомою як «Колекція Кенігса» та дискусія щодо її повернення Україною до Королівства Нідерланди.

Ключові слова: *«Колекція Кенігса», Україна, Королівство Нідерланди, Росія, Друга світова війна, культурні цінності, повернення, реституція.*

Наприкінці 90-х рр. ХХ — на початку ХХІ ст. однією з найбільш резонансних тем, що викликала як бурхливу дискусію у фаховому експертному та музейному середовищі, так і на рівні представників різних політичних сил й широкої громадськості України загалом став акт повернення до Королівства Нідерланди комплексу рисунків, що належали до одного з найвизначніших європейських зібрань творів мистецтва — так званої «колекції Кенігса» або збірки рисунків старих майстрів ХV–ХVІ ст. відомого колекціонера Франца Кенігса (1881–1941). Повернуті рисунки опинилися в Україні після Другої світової війни.

Переговорний процес та співробітництво між Україною та Королівством Нідерланди (далі Нідерланди) щодо вирішення долі цих видатних пам'яток світової культури стали одним з найбільш інтенсивних напрямів здійснення Україною державної політики повернення та реституції культурних цінностей, а також явищем загальноєвропейського значення.

Під час Другої світової війни Нідерланди втратили чимало визначних колекцій творів мистецтва та окремих предметів культури, які протягом повоєнних десятиліть стали предметом розшуку з боку держави, власників та їхніх спадкоємців. Серед них особливе місце посідає збірка рисунків старих майстрів ХV–ХVІ ст. відомого в Європі мецената та колекціонера Франца Кенігса. За одними даними, створена ним колекція нараховувала 2671 рисунок¹. За іншими — окрім рисунків також включала в себе 47 картин². Ф. Кенігс був громадянином Німеччини, народився в невеликому містечку поблизу Кельна, походив з родини банкірів. У 1911 р. успадкував посаду директора банку «Дельбрук, Шиклер і К*» (Берлін). З 1921 очолив новостворений банк в м. Кельн («Delbruck von der Heydt&Сіе») та організував на території Нідерландів у

м. Амстердам компанію для ведення міжнародного бізнесу та надання банківських послуг. У 1922 р. оселився на голландській території неподалік від кордону з Німеччиною³. За одними даними, саме протягом 1921–1935 рр. відбувалося формування його так званої «першої колекції», коли він здійснив цілеспрямовані закупки творів мистецтва, що згодом увійшли до відомої «колекції Кенігса»⁴. За іншими даними, колекція перестала поповнюватися вже в 1931⁵. Окремі дослідники стверджують, що Ф. Кенігс, окрім занять бізнесом, співпрацював з німецькою розвідкою⁶.

У зв'язку із світовою фінансовою кризою, Кенігс був змушений взяти у 1929 р. кредит в амстердамському банку «Ліссер-Розенкранц» («Lisser & Rosencranz») під заставу своєї колекції. Проте, він не зміг вчасно повернути кошти і в 1933 р. право власності на колекцію перейшло до директора і власника банку Зігфріда Крамарського (також громадянина Німеччини). В 1935 р. колекція була передана на тимчасове зберігання до Роттердамського Музею Бойманс (заснований у 1847 р. на основі приватної колекції Франса Якоба Отто Бойманса, яка була подарована ним місту). Протягом 1935–1939 рр. колекція неодноразово виставлялася (близько 20 разів), у тому числі на території Німеччини. З розгортанням переслідувань євреїв у нацистській Німеччині, З. Крамарський намагався вивезти її до США, проте йому вдалося відправити лише три картини — роботи Сезанна та Ван Гога. Коли в жовтні 1939 р. він звернувся до Музею Бойманс з проханням повернути йому колекцію рисунків для відправки у США, директор музею Д. Ханнем всіляко затримував їх передачу власнику. Загроза нацистського вторгнення до Нідерландів спонукала Крамарського виїхати 12 листопада з країни до Канади без «колекції Кенігса». Вже під час його перебування в еміграції, за ініціативою та посередництвом директора Музею Бойманс Д. Ханнема, відбулися його переговори щодо продажу колекції роттердамському вугільному магнату та колекціонеру Д.Г. ван Бейнінгену⁷. Вартість угоди мала скласти 1 млн. голландських гульденів⁸. У квітні 1940 угоду було офіційно укладено і ван Бейнінген отримав усі права власності на неї. За твердженням нідерландських мистецтвознавців, він робив це, «маючи намір запобігти розсіюванню колекції і передати її у дарунок Музею Бойманс»⁹.

Проте російський дослідник В. Тетерятніков оспорує цю тезу, наводячи докази того, що ван Бейнінген розглядав придбання колекції перш за все як одну з вдалих інвестицій. Власне, за твердженнями Тетерятнікова, після окупації Нідерландів нацистською Німеччиною, саме ван Бейнінген через свого зятя Л. Петеріха з початку серпня 1940 розпочав переговори з уповноваженим А. Гітлера в справі створення так званого «музею

Фюрера» в м. Лінц та його спеціальним радником в справах мистецтва, директором Дрезденської картинної галереї Г. Поссе щодо продажу частини цієї колекції за 1 млн. 500 тис. гульденів. У процесі переговорів, які завершилися 3 грудня 1940 р., остаточною вартість угоди склала 1 млн. 400 тис. гульденів. Проте, лише 5 березня 1941 р. представник Державної картинної галереї в Дрездені Зіппель отримав чотири ящики з рисунками для перевезення спеціальним автомобілем в Німеччину. Оригінальні документи щодо цих переговорів збереглися й після війни частково опинилися в СРСР (нині перебувають у фондах російського Центру зберігання історико-документальних колекцій) та в архіві Музею Бойманс у Роттердамі¹⁰. Загалом тоді було продано до Німеччини 528 рисунків¹¹. Після того, як частина колекції була продана, ван Бейнінген подарував іншу частину збірки, що залишилася, Музею Бойманс — близько 2200 рисунків (за іншими даними — близько 2100 од.), а також чотири картини І. Босха та чотири картини П. Рубенса¹².

У роки війни, починаючи від 1942 року, продані до Німеччини рисунки зберігалися разом з іншими колекціями Дрезденської картинної галереї (Граверної палати) у замку в м. Везенштайн. Там вони були знайдені радянськими військовими після завершення війни і, в своїй переважній частині, вивезені до СРСР разом з багатьма іншими німецькими культурними цінностями. У 1987 р. уряд НДР офіційно передав Нідерландам 33 рисунки зі складу колишньої «колекції Кенігса», що залишилися в музеях Дрездена та Лейпцига з часів війни та повоєнних років¹³. Про долю інших рисунків не було відомо. У 1989 р. в Нідерландах був опублікований офіційний каталог про втрачені рисунки з «колекції Кенігса»¹⁴. У жовтні 1992 р. міністр культури Російської Федерації Є. Сидоров заявив, що частина колекції знайдена в Росії. Наступного року, в квітні 1993, під час засідання спільної російсько-голландської робочої групи з питань «колекції Кенігса», яка почала розглядати офіційні вимоги щодо їх повернення до Нідерландів, стало відомо, що мова йде про 307 рисунків із складу колекції, які перебували у відділі рисунків Державного музею образотворчих мистецтв ім. Пушкіна в Москві. У ході двосторонніх переговорів була досягнута домовленість про проведення виставки цих рисунків та підготовки й публікації їх каталогу¹⁵.

Однак, питання щодо повернення до Королівства Нідерланди віднайдені частини втрачених унаслідок війни рисунків з «колекції Кенігса» викликало великі дискусії в Російській Федерації. Частина урядовців, правників, науковців та діячів культури висловилися за визнання вимог Нідерландів обґрунтованими та висловилися за їх реституцію. Водночас, інші російські діячі категорично заперечували як правові

підстави для вчинення таких дій, так і доцільність повернення рисунків до Нідерландів¹⁶. Наслідком цієї дискусії став той факт, що переміщена на територію Росії частина «колекції Кенігса» дотепер перебуває в Москві і є предметом російсько-нідерландських міждержавних переговорів¹⁷.

Після того, як стало відомо про вивезення в повоєнні роки частини «колекції Кенігса» до СРСР та віднайдення рисунків з неї в Росії, голландський уряд, на підставі отриманих від російських експертів даних, починаючи з 1998 р. неодноразово направляв запити до України щодо можливого місцезнаходження творів мистецтва зі складу колекції також на українській території. Була створена відповідна українсько-нідерландська робоча група¹⁸. Однак, з українського боку протягом тривалого часу ці дані не підтверджувалися. Завдяки праці хранителя відділу гравюр та малюнків Київського музею західного та східного мистецтва імені Богдана та Варвари Ханенків Олени Шостак за допомогою голландського каталогу втрачених рисунків «колекції Кенігса» було ідентифіковано 139 рисунків та 3 гравюри XV–XVII ст. з її складу¹⁹. У середині 2001 р. українська сторона офіційно повідомила уряд Нідерландів про перебування рисунків у київському музеї. Під час зустрічі між прем'єр-міністром Нідерландів Я.П. Балкіненом та Президентом України Л. Кучмою, що відбулася в Нью-Йорку у вересні 2003 р., тема їх реституції до Нідерландів стала одним з ключових питань двосторонніх перемовин²⁰. Подальші консультації щодо цієї проблеми були продовжені в грудні того ж року в Києві за участю уповноважених від уряду Нідерландів та Міністерства культури України включно з представниками Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Тоді голландській стороні були вперше представлені ідентифіковані твори мистецтва²¹. А 17 лютого 2004 р. офіційною дипломатичною нотою уряд України визнав законність вимог Нідерландів на рисунки з «колекції Кенігса» та їх приналежність цій країні²².

18 березня 2004 р. Кабінет міністрів України затвердив розпорядження щодо доцільності передачі урядові Королівства Нідерланди малюнків з «колекції Кенігса». Як пояснював мотиви цього кроку віце-прем'єр-міністр України Д. Табачник, це було зроблено «з огляду на важливість активізації розвитку двосторонніх відносин між Україною та Королівством Нідерланди в контексті визначеного курсу на європейську інтеграцію, а також дотримання Україною європейських стандартів щодо реституції культурних цінностей»²³.

Це рішення було ухвалене напередодні візиту до України прем'єр-міністра Нідерландів Балкінена, який мав відбутися 21–22 березня 2004 р. Візит було відкладено у зв'язку із смертю колишньої королеви Нідерландів Юліани. Однак інформація про рішення Кабінету міністрів Укра-

їни потрапила до української преси²⁴. Вона викликала масштабну дискусію на різних щаблях української влади та в провідних засобах масової інформації. Зокрема, голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Л. Танюк подав до Кабінету міністрів офіційний запит з вимогою скасувати розпорядження про передачу рисунків з «колекції Кенігса» й організувати двосторонню міждержавну комісію по більш ґрунтовному дослідженню обставин переміщення даної колекції з території Нідерландів та Німеччини в роки війни. Водночас, цей комітет звернувся з поданням до Генеральної прокуратури. «Односторонньою» і «передчасною» назвав передачу української частини колекції Нідерландам голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України О. Федорук, який вказав на необхідність розгляду зворотніх кроків з боку голландської сторони. Негативно поставився до цього кроку української влади президент Академії мистецтв України А. Чебикін. «Ніякі політичні мотиви та дипломатичні жести не можуть бути виправданими, коли йдеться про національну трагедію. Цінності, що належать Україні, повинні залишатися на її території», — зазначав відомий український письменник Павло Загребельний, який вважав рисунки з «колекції Кенігса» частиною компенсації за втрачені Україною в роки війни культурні цінності. «Переглянути» прийняте рішення закликав українську владу директор Інституту філософії України НАНУ академік М. Попович. Він вважав неприйнятним застосування в даному випадку навіть самого терміну «повернення», а якщо такий акт мав би відбутися, пропонував кваліфікувати його як «подарунок» з боку України. «Культурним шоком» та «травмою, завданою народові України» назвав рішення про передачу рисунків голова Комітету з Національної премії імені Тараса Шевченка академік І. Дзюба. Він звернув увагу на те, що це рішення приймалося без належного суспільного обговорення та зрозумілої для громадськості мотивації дій влади. З протестом проти передачі колекції виступила кафедра культурології Національного університету «Києво-Могилянська академія». «Замість планомірного і прозорого процесу реституції ми знову звертаємося до практики «царських подарунків», — зазначала на шпальтах тижневика «Дзеркало тижня» журналістка К. Щоткіна²⁵.

Питання передачі колекції активно обговорювалося в українській пресі впродовж тривалого часу. Окрім інформаційних повідомлень та дискусійних статей українських журналістів, участь у цьому обговоренні брали також голландські експерти та посол Королівства Нідерланди в Україні Монік Франк, які обстоювали позицію своєї країни²⁶.

19–30 квітня 2004 р. в Київському музеї західного та східного мистецтва ім. Б. і В. Ханенків пройшла виставка 82 рисунків з «колекції

Кенігса», яка мала передувати поверненню «київської» частини цієї збірки до Нідерландів²⁷. 8 липня 2004 р. під час саміту «Україна-ЄС», що відбувався в Гаазі, в роттердамському Музеї Бойманс відбулася офіційна церемонія передачі президентом України Л. Кучмою 139 рисунків та 3 гравюр з «колекції Кенігса» уряду Нідерландів²⁸. Так було поставлено крапку в цій драматичній історії.

Оцінюючи перебіг переговорів між Україною та Королівством Нідерланди щодо повернення до останньої частини «Колекції Кенігса», яка опинилася в Україні після Другої світової війни, слід зазначити, що вони базувалися на визнанні сторонами Лондонської декларації від 5 січня 1943 р. країн-учасників антигітлерівської коаліції про визнання недійсними будь-яких актів (як примусових, так і добровільних) передачі прав власності на майно, включно і культурні цінності, що були вчинені на окупованих територіях. Цей документ є головним універсальним міжнародним правовим актом, який не має термінів давності. Тому, якщо виходити з цього правового акту, рано чи пізно Україна мала вирішувати питання про повернення цієї колекції до Нідерландів. Отже, сам факт повернення колекції не може бути засуджений.

Разом з тим, є очевидним, що процес переговорів між Україною і Нідерландами щодо повернення вказаної колекції та ухвалення відповідних рішень української сторони відбувалися також не достатньо прозоро та поспіхом, були зорієнтовані на тимчасову кон'юнктуру. Тому ця передача надзвичайно цінної колекції відбулася як односторонній акт і без врахування інтересів України. Зокрема, в процесі переговорів урядом не було враховано, що в Роттердамі в Музеї Бойманс, куди поверталася «Колекція Кенігса», перебуває два малюнки А. Дюрера, вивезені під час німецької окупації зі Львова, зокрема, «Кінь в профіль» та «Приготування до похорону Христа»²⁹. Україна могла на взаємній основі домагатися розгляду справи щодо повернення цих малюнків, тепер така можливість втрачена. Окрім того, була порушена процедура здійснення міжнародних актів. Зокрема, станом на час розгляду питання про долю рисунків колекції між Україною та Нідерландами не було укладено жодного документа, ратифікованого парламентом. У тому числі, в сфері культурного співробітництва та, зокрема, в сфері повернення втрачених культурних цінностей³⁰. Тому розпорядження Кабінету міністрів України від 18.03.2004 р. № 151р «Про повернення Урядові Королівства Нідерланди творів з колекції Кенігса» може бути потрактоване як таке, що суперечить ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України» (12.12.1993 р.), за якою «2. Ратифікації підлягають міжнародні договори України:... е) про історичне та культурне надбання народу України».

Наведені дані переконливо засвідчують, що головна суть проблеми під час ухвалення рішень про передачу культурних цінностей до Королівства Нідерланди полягає в двох площинах:

а) не було забезпечено державний контроль за дотриманням норм українського законодавства при вирішенні подібних питань.

б) не було забезпечено принципу взаємності в двосторонніх контактах між Україною, з одного боку, та Нідерландами, з другого.

Отже, є всі підстави вважати, що питання співпраці між Україною та Королівством Нідерланди в даній сфері, не є вичерпаним. Українська сторона має всі підстави для того, аби, в свою чергу, поставити питання щодо можливих реальних зустрічних кроків з боку нідерландського уряду назустріч Україні з подолання наслідків Другої світової війни для української культури.

¹ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2; *Елен Альберт*. Колекція Кенгігса: кожному — своє? // Дзеркало тижня. — 2004. — 30 липня.

² *Петрова Ольга*. «Колекція Кенігса» у Києві // Дзеркало тижня. — 2004. — 10 квітня.

³ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 35–36.

⁴ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

⁵ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 37.

⁶ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 36.

⁷ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 38–39.

⁸ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 37; *Пацера Николай*. Шедевры на тканой бумаге // Киевские ведомости. — 2004. — 24 мая.

⁹ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

¹⁰ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 40–44, 50–56, 136–168; *Josefine Leistra*. A short history of art loss and art

recovery in the Netherlands // *The Spoils of Ware. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*. Edited by Elizabeth Simpson, New York, 1997, p. 55.

¹¹ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

¹² *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 44; *Josefine Leistra.* A short history of art loss and art recovery in the Netherlands // *The Spoils of Ware. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*. Edited by Elizabeth Simpson, New York, 1997, p. 55.

¹³ *Josefine Leistra.* A short history of art loss and art recovery in the Netherlands // *The Spoils of Ware. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*. Edited by Elizabeth Simpson, New York, 1997, p. 56; Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

¹⁴ *Missing Old Master Drawings from the Franz Koenigs Collection claimed by the State of The Netherlands*, by Albert J. Elen, SDU Publishers The Netherlands Office for Fine Arts, — Haag, 1989.

¹⁵ *Josefine Leistra.* A short history of art loss and art recovery in the Netherlands // *The Spoils of Ware. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*. Edited by Elizabeth Simpson, New York, 1997, p. 57.

¹⁶ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 59–71.

¹⁷ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

¹⁸ Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // *Дзеркало тижня*. — 2004. — 29 травня; Архів С. Кота. Лист віце-прем'р-міністра України Д. Табачника до народного депутата України І.М. Стойка від 6 квітня 2004 р. № 2003/0/2-04.

¹⁹ *Пацера Николай.* Шедевры на тканой бумаге // *Киевские ведомости*. — 2004. — 24 мая.

²⁰ Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // *Дзеркало тижня*. — 2004. — 29 травня.

²¹ Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // *Дзеркало тижня*. — 2004. — 29 травня; Архів С. Кота. Лист віце-прем'р-міністра України Д. Табачника до народного депутата України І.М. Стойка від 6 квітня 2004 р. № 2003/0/2-04.

²² *Елен Альберт.* Колекція Кенігса: кожному — своє? // *Дзеркало тижня*. — 2004. — 31 липня.

²³ Архів С. Кота. Лист віце-прем'р-міністра України Д. Табачника до народного депутата України І.М. Стойка від 6 квітня 2004 р. № 2003/0/2-04.

²⁴ *Лукина Елена, Гомон Дмитрий.* Украина вернет Нидерландам картины // *Сегодня*. — 2004. — 22 марта.

²⁵ *Щоткіна Катерина.* Культурна спадщина: «в'язні війни» і «в'язні совісті» // *Дзеркало тижня*. — 2004. — 30 квітня.

²⁶ Пацера Николай. Шедевры на тканой бумаге // Киевские ведомости. — 2004. — 24 мая; Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // Дзеркало тижня. — 2004. — 29 травня; Леонид Кучма: Украина заинтересована в активном присутствии германского бизнеса // Факты и комментарии. — 2004. — 8 июля; Елен Альберт. Колекція Кенігса: кожному — своє? // Дзеркало тижня. — 2004. — 31 липня.

²⁷ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 1.

²⁸ Леонид Кучма: Украина заинтересована в активном присутствии германского бизнеса // Факты и комментарии. — 2004. — 8 июля.

²⁹ The Fate of the Lubomirski Durers: recovering the Treasures of the Ossolinski National Institute. — Wroclaw, 2004, p. 42, 44.

³⁰ Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003). — К., 2004. — С. 373–376.

В статъе освещаются история происхождения всемирно известного собрания старинных рисунков, известного как «Колекція Кенігса» и дискуссия относительно ее возвращения Украиной в Королевство Нидерланды.

Ключевые слова: «Колекція Кенігса», Украина, Королевство Нидерланды, Россия, Вторая мировая война, культурные ценности, возвращение, реституция.

In article describe the history of origin of the famous collection of the old drawings well-known as a «Kenigs collection» and discussion about it's return by Ukraine to Kingdom of Netherlands.

Key words: «Koenigs collection», Ukraine, Kingdom of Netherlands, Russian, World War II, culture property, return, restitution.